

Омельковець Р.С.

**СПОСОБИ НОМІНАЦІЇ ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ НАЙМЕНУВАНЬ
ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН: СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЯК НАСЛІДОК
МЕТАФОРИЧНИХ ПЕРЕНЕСЕНЬ**

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Semantic derivation as a result of metaphoric transfers, based on botanical vocabulary of western polissian dialect is considered in the article, basic semantic models according to which reconsideration is takes place are defined.

Keywords: semantic derivation, metaphoric transferences, semantic models, botanical vocabulary.

У статті розглянуто семантичну деривацію як наслідок метафоричних перенесень на основі ботанічної лексики західнополіського говору, встановлено основні семантичні моделі, за якими відбувається переосмислення.

Ключові слова: семантична деривація, метафоричні перенесення, семантичні моделі, ботанічна лексика.

Проблема лексико-семантичної еволюції лексики за певними моделями як процес творчий та активний залишається бути актуальною і на сьогодні.

Створення нової номінативної одиниці може здійснюватися двома шляхами: створення формально нової одиниці та через надання готовій номінативній одиниці нової семантичної функції (прямий та опосередкований способи номінації) [1, 99].

На сучасному етапі розвитку мови семантична деривація є одним із продуктивних способів номінації. Процес перенесення готових одиниць із одного референта на інший є досить не простим. Людина здатна сприймати нову інформацію на основі вже наявної, тобто коли знайома назва є тим містком, який у свідомості людини з'єднує відоме з невідомим [4, 80]. Цей тип номінації ґрунтується на різних видах перенесення та змінах значення. У

мовознавчій літературі найчастіше аналізуються метонімічні співвідношення значень слів. Метафоричні співвідношення, на думку З. Петрової і О. Тараненко, визначаються як регулярні, проте характеризуються як окремо взяті, оскільки не утворюють єдиної дериваційної системи [3, 120].

За рахунок метафоричного перенесення значною мірою поповнюється її ботанічна лексика. Розглянемо процес метафоризації за такими семантичними моделями, не виокремлюючи ускладнень деривацією (процес перенесення розглянуто на основі мотиваційних ознак за монографією Р.С. Омельковець [2, 28-63]):

Модель 1 – ‘рослина’ → ‘рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї рослини’;

Модель 2 – ‘предмет’ → ‘рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цього предмета’;

Модель 3 – ‘тварина (частина тіла тварини)’ → ‘рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї тварини’.

Модель 1 – ‘рослина’ → ‘рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї рослини’: *л'ісовій розмарін* ‘багно звичайне (*Ledum palustre* L.)’ (перенесення назви розмарину лікарського (*Rosmarinus Officinalis*) на іншу рослину на основі властивості гарно пахнути); *бе^uр'із^cка* ‘березка польова (*Convolvulus arvensis* L.)’ (мотивація цього флорономена та його фонетико-морфемних варіантів асоціативна: респонденти пояснюють цю номінацію схожістю березки польової й берези за формою листя й гнучкістю стебел); *грушечка* ‘галінсога дрібноквіткова (*Galinsoga parviflora* Cav.)’ (які ознаки подібності галінсоги дрібноквіткової та груші покладено в основу номена, пояснити важко); *осót* ‘грицики звичайні (*Capsella bursa pastoris* (L.))’ (найменування – результат перенесення назв інших бур’янів, зокрема осоту сивого *Cirsium incanum* Tisch. та осоту польового *Cirsium arvense* (L.) Scop., які також мають назви *грицьки*, *грицьки*); *гор'ішок* ‘конюшина повзуча (біла) (*Trifolium repens* L.)’ (найменування на позначення конюшини можна розглядати, по-перше, як перенесення назви однієї рослини на іншу,

конкретніше – як перенесення назви дерева на трав'янисту рослину, і, нарешті, як перенесення назви плоду на цілу рослину); *луковиц'а* ‘лепеха звичайна (аїр звичайний). (*Acorus calamus* L.)’ (мотивація номену прозора: кореневище нагадує цибулину (рос. *луковица*)); *Вбоники* ‘медунка темна *Pulmonaria obscura* Dumort.)’ (за схожістю форми квітів медунки з квітами рослин роду *дзвоники* (*Campanula* L.)); *лимонка* ‘меліса лікарська (*Melissa officinalis* L.)’ (якщо потерти листки меліси, то вони мають запах лимона, що лягло в основу найменувань, *лимон:а мйáта*, *лимон:а травá*); *каділо* (перенесення назви кадила мелісолистого (*Melittis melissophyllus* L.) на мелісу лікарську, бо обидві рослини мають схожі властивості); *сón'аишички* ‘оман високий (*Inula helenium* L.)’ (результат перенесення назви соняшника однорічного (*Helianthus annuus* L.) на оман високий, оскільки квіти обох цих рослин схожі за формою й кольором); *Вбоники* ‘первоцвіт весняний (*Primula veris* L.)’ (результат перейменування на основі зовнішньої подібності (родина *дзвоникові* (*Campanulaceae* L.) та *адон'іс* ‘горицвіт весняний (*Adonis vernalis* L.)’ *меду́нка* ‘медунка лікарська (*Pulmonaria officinalis*)’); *горобі́на* ‘пижмо звичайне (*Thlaspi arvense* L.)’ (назва утворилася на підставі близькості морфологічної будови рослин, зокрема схожості листків пижма звичайного та горобини звичайної (*Sorbus aucuparia* L.)); *жидівська лепéха*, *к'ін'с'ка лепéха* ‘півники болотні (*Iris pseudoacorus* L.)’ (назви, очевидно, підкреслюють відмінність півників болотяних від аїру звичайного – *лéпеху справедлівого*); *к'ін'с'ка лепéха* ‘плаун булавовидний (*Lycopodium clavatum* L.)’ (за схожістю до представників відділу мохоподібні (*Bryophyta*)), *пл'ушч*, *бер'із'ка* (оскільки стебло повзуче, як у плюща звичайного (*Hedera helix* L.) та березки польової (*Convolvulus arvensis* L.)), *вод'аній хвошч*, *вод'анá сóсонка* (за особливостями листкорозміщення, як у хвоща польового (*Equisetum arvense* L.)); *сáж'ка* ‘ріжки (*Claviceps purpurea* L.)’ (результат перенесення назви іншого гриба, який належить до порядку *сажкових* (*Ustilaginales*)); *кукóл'* (результат перенесення назви кукілю звичайного (*Agrostemma githago* L.), плоди якого, як і ріжки, мають отруйні властивості *собáча м'áта* ‘собача кропива (*Leonurus quinquelobatus* L.)’ (означення

сигналізує те, що рослина, на яку вказує означуване, несправжня, але схожа на представників роду *м'ята* (*Mentha*)); *гречка* ‘спориш звичайний (*Polygonum aviculare* L.)’ (результат перенесення назви гречки їстівної (*Fagopirum esculentum* Moench) за схожістю насіння); *подорожник* (результат перенесення назви із родини подорожникових (*Plantago* L.) за місцем проростання рослини); *з'ірчак* – загальна родова назва споришу), *горець* – із рос. назви роду, до якого відноситься ця рослина (*горець*), за смаковими властивостями; *калачики* – калачики круглолисті (*Malva rotundifolia* L.) за схожістю будови); *йалінка*, *сósонка* ‘хвощ польовий (*Equisetum arvense* L.)’ (назви зумовлені зовнішньою подібністю хвоща до хвойних); *земл'ан'і гор'іхи* ‘хвощ польовий (*Equisetum arvense* L.)’ (на підземному стеблі (кореневищі) хвоща є дрібні кулясті бульбочки, де запасуються поживні речовини, тому ця рослина, очевидно, має таку назву); *з'ім'іла* ‘чага (*Inonotus obliquus* Pil.)’ (результат перенесення назви омели білої (*Viscum album* L.), яка також є паразитом дерев); *мате"рінка* ‘чебрець повзучий (*Thymus serpyllum* L.)’ (результат перенесення назви за схожістю будови та властивостей до материнки звичайної (*Origanum vulgare* L.)), *тмин* (рос. назва кмину звичайного (*Carum carvi* L.) – за ароматичними властивостями, *вѣрес* – за подібністю будови та місця проростання до вересу звичайного (*Calluna vulgaris* L.)); *боб'івник* ‘бобівник трилистий (*Menyanthes trifoliata* L.) (назва похідна від *бобъ* ‘біб’, оскільки вона зумовлена подібністю листків цієї рослини до *бобових*); двокомпонентній назві *жа́бйач'і ог'іро́чки*, а означуване слово – результат перенесення найменування культурної рослини; *дікий виноград* ‘бузина чорна (*Sambucus nigra* L.)’ (результат перенесення назви культурної рослини за деякою схожістю в зовнішньому вигляді плодів); *чорна горобі́на* (наслідок перенесення назви горобини чорноплідної або аронії (*Aronia melanocarpa* Elliot.), тому що обидві рослини мають схоже суцвіття й плоди); *горобі́нка* ‘валеріана лікарська (*Valeriana officinalis* L.)’ (за схожістю будови суцвіття та листків валеріани й горобини звичайної (*Sorbus aucuparia* L.)); *вѣрус* ‘вероніка лікарська (*Valeriana officinalis* L.)’ (очевидно, результат перенесення назви вересу звичайного (*calluna vulgaris* L.), хоча з деякими

фонетичними змінами); *конва́л'і́йа ді́ка, конва́л'і́йа неспра́вжн'а, конва́л'і́йа мале́н'ка, ді́кий ла́ндиш* ‘веснівка дволиста (Majanthemum bifolium (L.))’ (означуване слово у двокомпонентних номенах – перенесення назви конвалії звичайної (Convallaria majalis) та російського її найменування *ландыш майский* (за подібністю суцвіття)); *пташи́ний виногра́д* – результат перенесення назви культурної рослини (винограду) за схожістю плодів, де означення вказує на те, для кого хорошим кормом є плоди цієї рослини (їх охоче їдять лісові птахи); *гру́шечки* ‘веснівка дволиста (Majanthemum bifolium (L.))’ (похідне утворення від *гру́ша*, ймовірно, такий номен зумовлений деякою схожістю листя цієї рослини й груші); *молоча́й* ‘золотушник звичайний (Solidago virgaurea L.)’ – (результат перенесення назв рослин роду *молочаї* (Euphorbia L.); *дрок крас'і́л'ний* (перенесення назви дрочу красильного (Genista tinctoria L.), оскільки квіти цих рослин жовтого кольору); *кукуру́зка* ‘конвалія звичайна (Convallaria majalis L.)’ (подібність у будові листя конвалії звичайної й кукурудзи звичайної (Zea mays L.); *пол'ов'і воло́шки* ‘коронарія зозуляча (Coronaria flos-cuculi (L.))’ (перенесення назви волошки лучної (Centaurea jacea L.), за схожістю кольору та будови чашечок квітів); Оскільки в коронарії немає гострих (колючих) частин, якими пояснюється назва *осот*, то мотивація цього номена для неї затемнена; *майра́н* ‘материнка звичайна (Origanum vulgare L.)’ (результат перенесення назви рослин роду *майоран* (Majorana), зокрема майорану садового (Majorana hortensis), що мають схожі з материнкою властивості, на основі яких їх часто навіть об'єднують в один рід); *дивина́ лі́карс'ка* ‘парило звичайне (Agrimonia eupatoria L.)’ (результатом перенесення найменування дивини залізняковидної (Verbascum phlomooides L.), що мотивується як схожістю будови суцвіття та кольору квітів цих рослин, так і уявленнями про чудодійні властивості, які надзвичайно популярні в народній медицині, через що існує припущення про їх походження від псл. *divo* ‘диво’); *ру́та* ‘рутка лікарська (Fumaria officinalis L.)’ (результат перенесення назви рути запашної (Ruta graveolens L.), тому що обидві ці рослини гіркі на смак і мають схожі лікувальні властивості); *гре́ц'ка валеріа́нка* ‘синюха голуба (Polemonium coeruleum L.)’ (витяжки з коренів

синюхи голубої у 8-10 разів активніші, ніж витяжки валеріани. Звідси, очевидно, й назва, яка є результатом перенесення найменування валеріани лікарської, а означення служить засобом розрізнення цих рослин); *ромáшки, ромáшка луговá* ‘стокротки багаторічні (*Bellis perennis* L.)’ (результат перенесення назви ромашки лікарської (*Chamomilla recutita* L.) за схожістю будови квітів, *одувáнчик* – кульбаби лікарської (*Taraxacum officinale* Wigg), *едел’вéйси* – едельвейсу альпійського (*Leontopodium alpinum* Cass.), *п’ідсн’іжник* – підсніжника звичайного (*Galanthus nivalis* L.), *нечу́йв’ітер* – нечуйвітру волохатенького (*Hieracium pilosella* L.)).

Модель 2 – ‘предмет’ → ‘рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цього предмета’: *блошн’ák* ‘багно звичайне (*Ledum palustre* L.)’ (використання рослини для боротьби з паразитичними комахами зумовило появу назви); *йазі́чки* ‘березка польова (*Convolvulus arvensis* L.)’ (за формою листя); *сві́нки жовт’і, кобі́л’аче ко́п’ито* ‘глечики жовті (*Nuphar lutea* L.)’ (за будовою квітки); *вéприки* ‘глід колючий (*Crataegus oxyacantha* L.)’ (за особливостями будови плода); *вухáч, свин’áче вúхо* ‘лопух справжній (*Arctium lappa* L.)’ (за особливостями будови листка); *н’іг’тик’у’і, кот’áч’і лáпки, пазу́рчик’е* ‘нагідки лікарські (*Calendula officinalis* L.)’ (за подібністю сім’янок квітки цієї рослини до кігтів тварин); *баранц’і, барáнчики* ‘первоцвіт весняний (*Primula veris* L.)’ (за особливостями будови квіток); *гúс’ач’і лáнк’у, лáпки, ланчáтка* і ‘перстач гусячий (*Potentilla anserine* L.)’ (за особливостями будови листя рослини, *хвостáч* (за способом існування, оскільки стебла повзучі, завдовжки 10-15 см); *півник / півники, бúслики, зáйчики, во́лик’у’і, собáчки, ужачк’у’і, бúслики* ‘півники болотні (*Iris pseudoacorus* L.)’ (за особливостями будови стебла та суцвіття рослини); *йіж’і, ол’én’ач’і рóг’і* ‘плаун булавовидний (*Lycoperidium clavatum* L.)’ (за особливостями зовнішньої будови); *óрлики* ‘розхідник звичайний (*Glechoma hederacea* L.)’ (за формою квітів); *собáчки, п’івник’е, кот’áч’і сл’óзи* ‘рутка лікарська (*Fumaria officinalis* L.)’ (за особливостями будови квітів); *кúрочк’у’і* і *п’івник’і* ‘чаполоч пахуча (*Hierochloa odorata* Wahlb.)’ за особливостями будови суцвіття).

Модель 2 – ‘предмет’ → ‘рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цього предмета’: *Вв'іно́чки, кап'і́л'уши́ки, кала́чики* ‘березка польова (*Convolvulus arvensis* L.)’ (за формою квітів); *куви́їнки, кувши́нчики, кубі́шка, глечи́ки, горла́чики, гладі́шечки, збанóчок, бо́че"чки, ба́нки, кашпел'у́хи, че"ре"ві́чки* ‘глечики жовті (*Nuphar lutea* L.)’ (за формою плодів та квітки); *м'іше́чки, калі́точник, в'і́нички, мі́сочки, лопатк'у́ї* ‘грицики звичайні (*Capsella bursa pastoris* (L.))’ (за формою плода); *ка́шка* ‘деревій звичайний (*Achillea millefolium* L.)’, ‘живокіст лікарський (*Symphytum officinale* L.)’ (ка́шкою називають ті рослини або їх частини, які при перетиранні в руках утворюють щось подібне до крупи); *драбі́нка* ‘живокіст лікарський (*Symphytum officinale* L.)’, ‘конюшина повзуча (біла) (*Trifolium repens* L.)’ (за особливістю розміщення листків); *параши́утики* ‘кульбаба лікарська (*Taraxacum officinale* Wigg.)’ (за особливістю будови плода); *збан, збанóчке, ба́нки, кувши́їнки* ‘латаття біле (*Nymphaea alba* L.)’ (за особливістю будови квітки); *шаби́л'кі* ‘лепеха звичайна (аїр звичайний) (*Acorus calamus* L.)’ (за зовнішнім виглядом листків); *капел'уш'і, вуха́ч, свин'а́че ву́хо* ‘лопух справжній (*Arctium lappa* L.)’ (за зовнішнім виглядом листя); *мил'н'а́нка* ‘мильнянка лікарська (*Saponaria officinalis* L.)’ (утворення від *мі́ло*, оскільки в корені цієї рослини є сапонін, завдяки якому її вживають для прання); *кала́чики* ‘нагідки лікарські (*Calendula officinalis* L.)’ (за особливостями будови плодів); *драбі́нки, рабрі́єни* ‘перстач гусячий (*Potentilla anserine* L.)’ (за особливістю будови листка; *в'і́нич'а* ‘полин гіркий (*Artemisia absinthium* L.)’ (за особливостями зовнішнього вигляду рослини); *з'і́рочка* ‘собача кропива (*Leonurus quinquelobatus* L.)’ (за особливістю будови квітки); *товка́чик* ‘хвощ польовий (*Equisetum arvense* L.)’ (за особливостями будови рослини); *стрі́лочник, стр'і́лки* ‘череда трироздільна (*Bidens tripartita* L.)’ (за особливістю будови плода); *ко́ра́л, ко́ра́ли* ‘шипшина собача (*Rosa canina* L.)’ (за особливістю будови плода); *череви́чки* ‘вероніка лікарська (*Veronica officinalis* L.)’ (за особливостями будови квітки); *кам'і́нчики, кам'яні́ц'і* ‘веснівка дволиста (*Majanthemum bifolium* (L.))’ (за особливостями будови плодів), *кача́лки* (за особливістю будови суцвіття

веснівки дволистої); *Ўвóник'і* ‘коронарія зозуляча (*Coronaria flos-cuculi* (L.))’ (за дзвоникоподібною формою чашечки квітки); *калáчки*, *варéнички* ‘стокротки багаторічні (*Bellis perennis* L.)’ (за особливостями будови квітки); *Ўвóники*, *звóн'ік'і*, *звонкі́* ‘тирлич звичайний (*Gentiana pneumonanthe* L.)’ (за дзвоникоподібною формою чашечок рослини), *св'ічу́рник* (за особливістю будови квітконосного стебла); *батогі́* ‘цикорій звичайний (*Cichorium intybus* L.)’ (за особливістю будови стебла).

Отже, семантичні деривати є наслідком метафоричних перенесень на підставі подібності до добре відомих предметів, які оточують людей у повсякденному житті. Найширші зв'язки назв рослин із тематичною групою назв тварин, значний відсоток припадає на перенесення всередині цієї лексико-тематичної групи меншою мірою – побутовою лексикою. Метафоричне перенесення найменувань інших реалій на рослину найчастіше відбувається за зовнішніми ознаками: формою плода, формою квітки чи суцвіття, формою листя та формою стебла.

Література:

1. Блинова О.И. Лексическая мотивированность и некоторые проблемы региональной лексикологии / О.И. Блинова // Вопросы изучения лексики русских народных говоров. Диалектная лексика. 1971. – Л.: Наука, 1972. – С. 99.
2. Омельковець Р.С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі / Р.С. Омельковець. – Луцьк: Вежа, 2006. – 301 с.
3. Петрова З.Ю. Регулярная метафорическая многозначность в русском языке как проявление системности метафоры / З.Ю. Петрова // Проблемы структурн. Лингвистики 1985-1987. – Москва, 1989. С.120-133.
4. Скорофатова А.О. Ономасіологія та лінгвогеографія фітономенів в українських східнослов'янських говірках / А.О. Скорофатова. – Луганськ: Елтон-2, 2009. – С. 79.